

A POLGÁROSODÁSBÓL KIMARADÓ TÁRSADALMI CSOPORTOK

Hazánkban a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján végbement „aktuális” rendszerváltozás, és az azt követő új politikai-gazdasági berendezkedés majd egy évtizedes gyakorlata (és „eredményei”) szigorú ítéletet mondott az előző, az államszocialista rendszer teljesítményéről. Gondoljunk csak arra, hogy körülbelül 1,5 millió munkahely szűnt meg az elmúlt években; a munkanélküliség három-négy év alatt 20 ezerről 700 ezerre nőtt; több százezren tartósan (évekre) kiszorultak a munkaerőpiacról; milliók voltak kénytelenek feladni elért és megszokott életnívójukat; a lecsúszás társadalmi tömegélménnyé vált; az alsó rétegek aránya gyorsan emelkedett; a szegénység robbanásszerűen megnőtt, és a 20. század végén Magyarországon már rég túlhaladottnak vélt szegénységformák (például éhezés, alultápláltság, nyomor, tüdővész) éledtek újjá és váltak jól láthatóvá.

Sokakat annyira meglepett és lesújtott ez a szigorú ítélet, hogy ebben nem is annyira az államszocializmus alacsony teljesítményét, sokkal inkább a rendszerváltó, majd hatalomra került politikai erők felkészületlenségét, alaptalan illúzióit, szociális érzéketlenségét, hozzá nem értését, a fejlett gazdaságú országok segítségnyújtásának elmulasztását stb. vélték felfedezni. Jóllehet ez utóbbi feltételezések megfontolandók, hiszen sok reális elemet is tartalmaznak, úgy gondoljuk, hogy a problémát érdemes alaposabban is körüljárni.

Annál is inkább, mert az „aktuális” rendszerváltás során nem csupán az államszocialista rendszer mintegy négy évtizedes teljesítménye került mérlegre, hanem az azt megelőző rendszereké, pontosabban a hazánkban az ebben az évszázadban mintegy 20-40 évenként egymást – menetrendszerűen – követő rendszerváltozásoké is. A hazánk eddigi fejlődését, fejlettségét, a világgazdaságban elfoglalt helyét, versenyképességét és lehetőségeit e szempontból mérlegelő ítélet szintén szigorú. Azt mondja ugyanis, hogy ezek az egymást követő, egymástól nemegyszer gyökeresen eltérő célokat kitűző, gazdasági-társadalmi újratermelődési modelleket alkalmazó és politikai megvalósítási gyakorlatot folytató rendszerek társadalmunk *alapvető problémáira nem tudtak kielégítő és hatékony válaszokat adni*. Annak ellenére sem, hogy már régóta tudatában voltak a világgazdaság mindenkori élvonalába tartozó országokhoz és az általuk kialakított fejlődés irányát és dinamikáját meghatározó évszázados trendekhez képesti

„lemaradásnak”¹, „perifériára”² kerülésnek, és számoltak az „utolérés” és „felzárkózás” modernizációs³ kényszerével. Másként fogalmazva, a többszöri rendszerváltozás sem bizonyult hatékonynak a probléma kezelésében, sőt az idők során a kérdést feltevők a lemaradás” növekedésének a tényét voltak kénytelenek regisztrálni.

„A fejlettségi szintkülönbségek 1950 és 1973 között szerény mértékben, s először a modern történelemben összesaruló tendenciát mutattak: a térség [Közép- és Kelet-Európáról van szó, ahova hazánk is tartozik – L. L.] jövedelmi szintje a nyugati színvonal 41%-áról 45%-ra emelkedett. A korábbi 1:2 arányról azonban a különbség az utóbbi időszakban szakadékká mélyült, és soha nem látott 1:4 arányra nőtt. Ez kedvezőtlenebb, mint a 20. század elején fennállt különbség.”⁴

A két szigorú ítélet tehát összecsengeni látszik, ugyanakkor a probléma a rendszerváltozásokon túlmutató folytonosságra is ráirányítja a figyelmet. Úgy gondoljuk tehát, hogy az államszocializmus ebbeli teljesítményét is reálisabban meg tudjuk ítélni, ha azt a *történeti folytonosság oldaláról* közelítjük meg.

Nem kívánjuk e keretek között még csak vázlatosan sem bemutatni hazánk nyugat-európaiktól eltérő fejlődését, ezen országoktól való lemaradását vagy a kapitalizálódás lassúságát és felemáságát. Ezt tényként fogadjuk el.

A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

A két világháború közti gazdasági-társadalmi állapotok néhány, mondandónk szempontjából fontosnak tekintett jellemzőjéből indulunk ki, mint a jelzett fejlődés

¹ Lásd erről például: Andorka Rudolf – Harcsa István: *A magyar társadalom modernizációja hosszú és rövid távon társadalmi jelzőszámokkal mérve (1970-1984)*. Szociológiai Műhelytanulmányok I., Budapest, 1988, MKKE Szociológia Tanszék; Berend T. Iván – Ránki György: *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19-20. században*. Budapest, 1976, Közgazdasági és Jogi Kiadó; Berend T. Iván – Ránki György: *A magyar gazdaság száz éve*. Budapest, 1972, Kossuth Könyvkiadó és Közgazdasági és Jogi Kiadó; Berend T. Iván – Szuha Miklós: *A tőkés gazdaság története Magyarországon (1848-1944)*. Budapest, 1975, Kossuth Könyvkiadó és Közgazdasági és Jogi Kiadó; Berend T. Iván: *A szocialista gazdaság története Magyarországon 1945-1968*. Budapest, 1976, Kossuth Könyvkiadó és Közgazdasági és Jogi Kiadó; Berend T. Iván: *Átalakulás a világgazdaság perifériáin*, *Esély*, 1995. 5.; Kulcsár Kálmán: *A magyar társadalom*. Budapest, 1980, Kossuth Könyvkiadó; Kulcsár Kálmán: *A modernizáció és a magyar társadalom*. Budapest, 1986, Magvető Kiadó.

² Wallerstein I.: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása*. Budapest, 1983, Gondolat Kiadó.

³ A fogalmat a Kulcsár Kálmán által ajánlott értelemben használjuk: „... a modernizáció tulajdonképpen az »elmaradottság«, a »megkésetttség« és az ezekkel összefüggő, a nyugati tőkés úttól eltérő társadalmi fejlődés »párhuzamos« fogalma...”; Kulcsár Kálmán: *A mai magyar társadalom*. Budapest, 1980, Kossuth Könyvkiadó, 28. o.

⁴ Berend T. Iván: *Átalakulás a világgazdaság perifériáin*, *Esély*, 1995. 5., 35. o.; Lásd még: Peter Townsend: *A szegénység Kelet-Európában – a világméretű polarizáció legutóbbi megnyilvánulása*. *Esély*, 1995. 5.

és fejlettség államszocializmus előtti „csúcsteljesítménye”. Ebben az időszakban az ország gazdasága *stagnált*. A nemzeti jövedelem éves átlagos növekedése 1,5% alatt volt, azonban a népesség növekedése – 7,5 millióról 9,1 millióra – miatt az egy főre eső nemzeti jövedelem évi átlagban csupán 0,8%-kal emelkedett. Az egy lakosra jutó nemzeti jövedelmet 1937-ben a szakemberek 120 dollárra becsülték.⁵

A foglalkoztatottak többsége a *mezőgazdaságban* dolgozott, és arányuk alig csökkent 1920 (58%) és 1941 (48%) között.⁶ A mezőgazdaságból élők döntő részét kitevő paraszti népesség közel fele (45%) földnélküli vagy 1 kat. hold alatti földdel rendelkező agrárproletár, gazdasági munkás és cseléd volt. Ha közéjük soroljuk az 5 kat. holdnál kevesebb földdel rendelkezőket is – hiszen ez a réteg sem volt képes kizárólag a saját földjéből eltartani családját, és így rendszeresen bérmunkát kellett vállalnia –, akkor a paraszti népességnek már 70%-a sorolható az agrárproletárok közé.⁷

Az ipari és építőipari munkások arányának rendkívül lassú növekedése – az 1920. évi 18%-ról az 1941. évi 23%-ra – szintén a társadalom stagnálásának és nagyfokú zártságának állapotát mutatja. Az ipar alatt részben kisipar értendő: az ipari termelés egynegyedét itt állították elő, ugyanakkor a munkások mintegy felét (45%) itt foglalkoztatták. A szellemi foglalkozásuk közé nehezen lehetett bekerülni ebben az időszakban, arányuk 1920 és 1941 között 6%-ról mindössze 7%-ra nőtt.⁸

A korabeli jövedelmi helyzetbe és a rétegek közti jövedelemkülönbségekbe enged betekinteni egy, az 1930-31-es gazdasági évre vonatkozó becslés⁹, mely szerint az egy főre jutó évi 534 pengős országos átlagjövedelem alatt kerestek a mezőgazdasági munkások (183 pengő), a cselédek (205 pengő), az 1-10 kat. holdas parasztlakosok (227 pengő), az ipari, közlekedési stb. munkások (376 pengő), a bányászati és kohászati munkások (427 pengő), a 10-100 kat. holdas parasztlakosok (432 pengő) és a kisiparosok egy része is (320 pengő).¹⁰ A felsorolt társadalmi rétegekre és csoportokra, melyek a lakosság 81%-át tették ki, az összes személyi jövedelem 44%-a jutott, a középosztályba tartozó mintegy 18%-ra a jövedelmek 36%-a, és a „vagyonosok” 0,6%-nyi csoportjára annak 20%-a.¹¹ A rendelkezésre álló adatok alapján *Ferge Zsuzsa* a „szociális szegénység” arányát a két világháború között – a fellendülési és a visszaesési időszakoktól függően – 55-75% közöttire teszi, hangsúlyozva, hogy ezek

⁵ Csernok Attila – Ehrlich Éva – Szilágyi György: *Infrastruktúra. (Korok és országok.)* Budapest, 1975, Kossuth Könyvkiadó, 361. o.

⁶ Andorka Rudolf – Harcsa István: *A magyar társadalom modernizációja hosszú és rövid távon társadalmi jelzőszámokkal mérve (1970-1984)*

⁷ Gunst Péter: *A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között. Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok*, Budapest, 1987, 15-17. o.

⁸ Andorka Rudolf – Harcsa István: i. m. 23. o.

⁹ Matolcsy Mátyás: *A magyarországi jövedelem- és adóteher-megosztás*. Budapest, 1938.

¹⁰ Andorka Rudolf – Harcsa István: i. m., 118. o.

¹¹ Ferge Zsuzsa: *Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből*. Budapest, 1986, Magvető Kiadó, 40. o.

jelentős része szegényebb lehetett, mint az első világháború előtt. A legszegényebbek – a pauperek – számát fél- és egymillió közöttire becsüli.¹²

A meglehetősen jelentős tömeget képviselő „szegények” – cselédek, summások, törpe- és kisbirtokosok, ipari munkások, kisiparosok. munkanélküliek stb. – élet- és lakáskörülményeiről, földéhségéről, függő helyzetéről, elesettségéről, nyomoráról és az ebből való kiutkereséséről gazdag szociográfiai és szépirodalom áll rendelkezésre, és – ha nem is ilyen bőségben, de – statisztikai feldolgozások is.

A jelzett irodalom – sok más mellett – felhívja a figyelmet azokra a megélhetési módokra, eljárásokra és technikákra is, amelyekkel e családok megkísérelték jövedelmeiket tőlük telhetően kiegészíteni; megélhetésüket minél szélesebb alapokra helyezve biztonságosabbá tenni; lecsúszásukat megakadályozni; vagyonkájukat – ha csak egy kis földdel vagy házacskával is, de – növelni, és életüket némileg élhetőbbé tenni. Témánk vonatkozásában ezen erőfeszítések és technikák közül néhányra felhívnánk a figyelmet.

Először is arra, hogy a foglalkoztatottak többsége igyekezett saját és családja megélhetését *többféle bevételi forrás* köré szervezni. Az 1930. évi népszámlálás adatai szerint például a nem mezőgazdasági foglalkozású, kereső férfiak negyedének (26%) és a kereső nők nyolcadának (13%) volt valamilyen ingatlana: háza és/vagy földtulajdona.¹³ Feltűnően magas volt az ingatlantulajdonosok aránya az önálló férfi iparosok között – 43%-uknak volt háza, 30%-uknak földje –, ami azt jelzi, hogy ezek az emberek inkább voltak iparos munkát végző parasztok, mint megélhetésüket kizárólag az ipari tevékenység köré szervező vállalkozók. Jóllehet a tisztviselők között alacsonyabb a házzal (14%) és/vagy földbirtokkal (14%) rendelkezők aránya, mint az előbb jelzett önállóknál – ott a fenti felsorolás sorrendjében 40 és 25% –, mégis úgy látszik, hogy a közlekedési, illetve közszolgálati és szabad foglalkozású tisztviselők az átlagnál jobban törekedtek ingatlanok szerzésére. Például a közszolgálati és szabadfoglalkozású férfi tisztviselők 21%-ának volt földje.

A segédszemélyzet körében is hasonló arányokat találunk, és közülük is elsősorban a bányászatban és a kohászatban, a közlekedésben és a közszolgálatban dolgozók birtokolnak ingatlanokat, és persze az sem meglepő, hogy a nyugdíjas férfiak 42%-a szerzett öregkorára házat és/vagy 26%-a vett földet, remélve, hogy ezzel könnyebbé teszi a visszavonulása utáni életét. Pogány Ágnes becslése szerint összességében „...a nem paraszti családok legalább harmada rendelkezett ház- és/vagy földtulajdonnal, és ennek révén a családi költségvetést rendszeresen gyarapította mezőgazdasági eredetű mellékjövedelem”.¹⁴

¹² Ferge Zsuzsa: i. m. 42. o.

¹³ Az 1930. évi népszámlálás VI. kötet. *Magyar Statisztikai Közlemények*, Budapest, 114. kötet, 180-188. o.

¹⁴ Pogány Ágnes: Háztartások jövedelemhelyzete a két világháború között Magyarországon. Kézirat, 2. o.

Ezek a zömében 1 kat. hold körüli töredék földek – a földbirtokok fele e területnagyság alatt volt – és a ház körüli kertek alkalmasak voltak a háztartás részére bizonyos mennyiségű zöldség, gyümölcs, bab és burgonya termelésére, és ha a kukoricára is jutott elegendő terület, akkor a baromfi- és disznótartáshoz is termelt elégséges takarmány. A háztartási szükségletek feletti maradék eladásával pedig növelni lehetett a pénzbevételeket is. E háztartásokban általában a családfő vállalt ipari és más, nem mezőgazdasági munkákat, az esetek egy részében ingázott, és családja mellett – bérmunkán túli szabadidejében – maga is végezte a mezőgazdasági munkákat. E csoportok tehát az alacsony bérek és fizetések miatt nem nélkülözhatték az innen származó termékek pénzkiváltó-pénznövelő szerepét.

A városi munkásháztartások jövedelemszerkezete (melyek nem rendelkeztek földdel) hasonlóképpen a *több lábon* állás kényszerét és stratégiáját mutatja. Egy 1930-ban végzett vizsgálat szerint¹⁵ a budapesti munkásháztartások jövedelmeinek mindössze háromötöde (61%) származott a családfő főfoglalkozásából, a további kétötöde pedig részben a családfő mellékfoglalkozásából (3%), részben a családtagok kereseteiből (24%), továbbá egyéb rendszeres (4%) – például albérlők, ágybérlők és kosztosok tartása – vagy rendkívüli (8%) – például segélyek, pénzbeli ajándékok, zálogosítás – bevételekből. Az adatok arról tanúskodnak, hogy mivel a legmagasabb jövedelmű háztartások bevételeinek a döntő része (92%) a családfő fő- és mellékfoglalkozásából származott – szemben a legalacsonyabb jövedelműek 66%-ával – az előbbieket kevésbé szorulóvá rá a pótlólagos forrásokra, *eltérő jövedelemszerző* stratégiát követtek, mint az utóbbiak. Ennek megfelelően az alacsony jövedelműek körében gyakoribb volt a többi családtag alkalmi vagy állandó munkavállalása, és a többnyire szoba-konyhás főbérleti lakásokban is gyakrabban tartottak albérlőket, ágybérlőket és kosztosokat, nem beszélve a segélyekért történő folyamodásról.

A rendelkezésre álló adatok szerint az értelmiségiek és tisztviselők közül is sokan vállaltak mellékállást ebben az időszakban; feltehetően többen, mint amennyien ezt az 1930. évi adatfelvételkor bevallották. A köztisztviselők 6%-a jelezte – főként a pedagógusok (nyelvtanítás, magántanítványok stb.) –, hogy van mellékfoglalkozása, de sok ügyvéd, orvos és mérnök is több állással rendelkezett. Az sem volt ritka, hogy e rétegek tagjai albérlők befogadásával egészítették ki jövedelmeiket.¹⁶

A megélhetés könnyebbé tételének és a jövedelmek növelésének technikái közé tartozott már a harmincas években is a *kétkeresős családmodell* kialakítása. Mint az előbbieken jeleztük, az alacsony keresetű budapesti munkáscsaládok közül sokan alkalmazták a háztartások jövedelemnövelésének ezt a módszerét: hol a feleség, hol

¹⁵ Illyefalvi I. Lajos: *Amunkásokszociális és gazdasági viszonyai Budapesten*. Budapest 1930, Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, 410-413. o.

¹⁶ Pogány Ágnes: *Háztartások jövedelmhelyzete a két világháború között Magyarországon*. Kézirat, 21-29. o.

valamelyik gyermek dolgozott; szerencsés esetben mindketten, illetve több gyermek esetén többen is.

Az önálló parasztgazdaságok eleve *többkeresősek* voltak, hiszen ez a termelési egység a család egészének – ideértve az öregeket és gyerekeket is – munkájára-munkamegosztására épült. A törpebirtokosok és a mezőgazdasági munkások háztartásainak döntő többségében szintén többen dolgoztak, hiszen a férj különféle munkavállalásaikor (aratás, napszám, summás munka, útépités stb.) az otthon maradtokra – főként a feleségre – hárult az 1-5 kat. hold föld, kert vagy a szőlő megművelése. E családokból a gyermekek is gyakran vállaltak munkát, mint ahogy a cselédek gyermekei is.

A középosztályba tartozó rétegek számottevő része is élt a háztartás jövedelemnövelésének e módjával. Például a tanárok és tanítók körében kiugróan magas (44%) volt a kétkeresős családok aránya, de az orvosok egyötödének (19%), a mérnökök és ügyvédek 6-7%-ának is dolgozott a felesége.¹⁷

Ha úgy tetszik, a vázolt két- vagy többkeresős jövedelemjavító technika „másik” oldala a *gyermekszám korlátozása*. Akár az egyik, akár a másik, de mindkettő egyidejű alkalmazásával még inkább jelentősen javítható a háztartások jövedelmi helyzete és tagjainak életnívója, hiszen az egy keresőre eső eltartottak száma csökken. Ezen eljárás alatt persze ne gondoljunk csak a hírhedtté vált „egykére”, hanem arra is, hogy a korabeli középosztály, a városi munkásság és a parasztság körében is megindult a gyermekszám csökkentésének irányzata. Nem véletlen, hogy a szegénység kapcsán sokakban az egykeresős-sokgyerekes családok képe merül fel. *Gunst Péter* arra a következtetésre jutott, hogy az egykeresős (törpebirtokosok, mezőgazdasági munkások és gazdasági cselédek) családok között kell keresni azokat, amelyekre ráillik a „koldus” jelző. „Lényegében tehát 60 ezer családra, valószínűleg valamivel több, mint 400 ezer lélekre tehető azoknak a száma, akik igazi nyomorszínt tengették életüket, legalábbis addig, amíg gyerekeik keresővé nem cseperedtek, vagyis életük mintegy 15-20 évén át.”¹⁸

Előttünk áll tehát egy *stagnáló, gazdaságilag fejletlen és szegény* ország; jelentős mezőgazdasági és falusi népességgel, melynek zöme földtelen és néhány holdas agrárproletár; kicsi város lakó nagyipari munkássággal; tömeges, a lakosság 55-75%-ára kiterjedő „szegénységgel”. Láttuk, hogy a szegénység és a szegénységbe való lecsúszás megelőzésére az agrárproletároktól, a parasztságon és a munkásságon át egészen a középosztályokig minden réteg igyekezett életét többféle megélhetési forrás köré szervezni, mely források között feltűnően fontos szerepet játszott a *föld*, egészen pontosan a zömében kicsi – 1 kat. hold körüli – töredékföldek. Ez egyfelől azt jelzi, hogy a birtokos parasztságon kívül a társadalom más rétegei is tömegesen

¹⁷ Pogány Ágnes: *A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között*. i. m. 23. o.

¹⁸ *Gunst Péter: A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között* i. m. 85. o.

kapcsolódtak a földhöz és a mezőgazdasági termeléshez, másfelől azt is, hogy az innen származó termékek, csereformák és pénzbevételek a családi jövedelmek nem elhanyagolható és integráns részét képezték. A különféle rétegek és családok között azonban jelentős különbségek voltak abban a tekintetben, hogy a természetes önellátás, a természetes és a pénzbeli jövedelmek milyen kombinációi fordultak elő a megélhetésükben, és az egyes elemeknek milyen volt a súlya. Az adatok alapján jelentős tömegűnek kell becsülnünk azok arányát, akiknek az életét szinte kizárólag a természetes önellátás, csere-, illetve fizetésformák uralták, és pénzbeli ügyletekkel alig volt dolguk. (Például Nagykőrös környékén az éves tanyás cseléd bére 1938-39-ben 10 q rozs, 13 kg szárazbab, 13 kg szalonna, 13 kg só, 1 kat. hold föld, 1 tehén tartása, lakás, fűtés volt. Aratáskor, külön szerződéssel, még kb. 5 q gabonát kereshetett.¹⁹ A fentiekén túl részét képezhette az illetménynek a cipő, a bakancs, a csizma, a fehérnemű, a szappan, a tűzifa vagy a tej is.)²⁰

Más társadalmi rétegek és csoportok életében ezzel szemben már a pénzbeli fizetések és ügyletek jelentősebb súllyal bírtak – például a készpénzt is kialakuló mezőgazdasági cselédek, ipari idénymunkások, ingázók, parasztok –, és megint másokéban – városi munkások, tisztviselők, tanítók, orvosok, kereskedők, gyárosok stb. – döntő vagy kizárólagos szerepet.

Ugyanezt a jelenséget más összefüggésben vizsgálva azt is látjuk, hogy a lankosság döntő részének munkaeszközei és az általuk alkalmazott termelési eljárások alkalmanként évszázadokkal előbbi fejlettséget mutattak, ugyanakkor néhány nagyüzemben a korabeli legfejlettebb technikákat és technológiákat alkalmazták, illetve fejlesztették ki. Ez azt is jelzi, hogy ez utóbbi üzemek sokkal inkább a fejlett országok piacaihoz, az általuk diktált fejlődési-fejlesztési irányokhoz és ütemhez kapcsolódtak, mint a hazai, természetes ügyletekkel terhelt vagy túlsúlyos gazdaság szükségleteihez és piacaihoz.

Mindent egybevetve úgy látjuk, hogy a nemzetgazdaság keretei között rendkívül eltérő állapotú, fejlettségű és működési logikájú újratermelődési formák, termelőmódok, csereügyletek, munkapiacok, munkakultúrák, érdekeltségek és megélhetési módok léteztek, melynek egyik pólusán – kissé sarkítva – a természetes elemekkel túlsúlyos falusi-paraszti, a másikon pedig az áru- és pénzviszonyok legfejlettebb európai folyamataihoz kapcsolódó városi-ipari formáit találjuk. Az egymástól merőben eltérő társadalmi és gazdasági újratermelődési formák és logikák miatt a modern értelemben vett gazdasági és társadalmi integráció nem létezett.

Kérdés tehát, hogy mi történt ezzel a társadalommal és gazdasággal az államszocializmus viszonyai között.

¹⁹ Gunst Péter: *A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között*. i. m. 68. o.

²⁰ Gunst Péter: i. m. 87-89. o.

AZ ÁLLAMSZOCIALIZMUS ÉVTIZEDEIBEN

Az államszocializmus – a maga céljainak, berendezkedési és működési logikájának megfelelően – államosította a harmincas-negyvenes évekből készen talált társadalmat, gazdaságot, életkörülményeket és megélhetési formákat.

Az államosítással létrehoztak-létrejött egy merőben új társadalmi fenomén: az államosított vagy *első gazdaság*. A politikai hatalom számára hosszú időn keresztül ez volt „a gazdaság”. Ez közvetlen állami felügyelet és ellenőrzés alatt állt; a társadalomban bárhol termelt és az állam által elérhető és begyűjthető érték kizárólag ebbe a szférába került; a tervezés és fejlesztés csak erre terjedt ki; itt döntöttek az erőforrások elosztásáról stb., vagyis ez a szféra minden – például jogi, politikai, erkölcsi, ideológiai – szempontból előnyöket élvezett a társadalomban jelen lévő, de rajta kívül álló, bármely gazdasági és társadalmi jelenséghez, folyamathoz és ügyletkezéphez képest.

Miután az államosítás totális volt, hiszen jószerivel kiterjedt minden olyan erőforrásra, amely az egyéneknek vagy a családoknak az első gazdaságtól független megélhetését biztosíthatta volna – sokszor még akkor is, ha ezek az erőforrások az első gazdaság számára használhatatlanok voltak, ettől kezdve *az állam lett a legnagyobb munkaadó*. (1959-ben a foglalkoztatottak 63, 1961-ben 89, 1968-ban pedig 96%-a dolgozott a szocialista szektorban.)²¹ Az állam ellenőrizte ezt a szférát is: a bérek és fizetések szintjét, ezek növekedési ütemét, differenciáltságát, vásárlóerejét, a pénz- és természetbeni állami juttatások körét, a foglalkoztatáspolitikát vagy az ipartelepítést.

Mindez azt is jelzi, hogy a politika számára az első gazdaság nemcsak „a gazdaság”, hanem „a társadalom” is volt. Az első gazdaságbeli munkavállalás – jóllehet a bérek és fizetések alacsonyok voltak – megélhetési biztonságot, családi pótlékra való jogosultságot, egészségügyi ellátást vagy nyugdíjat biztosított. Csupa olyan jogosultságot és juttatást, amelyben a harmincas-negyvenes években csak kevesen részesültek.

Látnunk kell azonban, hogy az első gazdaság szociális gondoskodásának ily mérvű gyors és tömeges kiterjesztése nemcsak a rendszer tudatosan vállalt céljaiból adódott, hanem az államosítás bizonyos következményeinek *kényszeréből* is. Ugyanis az államosítás megváltoztatta a társadalmi újratermelésben alapvető szerepet játszó intézmények – állam, család, iskolarendszer, munkaszervezetek stb. – között addig kialakult erőforrás-megosztást, és ezzel a feladatmegosztást is. Például a családi erőforrások (föld, üzlet) államosításával a megélhetés, a társadalmi helyzet átörökítésének és a mobilitásnak ehhez kapcsolódó formái is leértékelődtek és jórészt átkerültek az iskolarendszerbe. Így az alacsony bérek és fizetések miatt most

²¹ Berend T. Iván: *A szocialista gazdaság története Magyarországon* i. m. 240. o.

már tömegesen kétkeresőssé váló családoktól az iskolának társadalmi méretekben át kellett vállalnia a gyermekek étkeztetésének, megőrzésének, pihenésének vagy szabadidő-eltöltése megszervezésének feladatait, és mivel az állam erre képtelen volt, e feladatokat igyekezett a munkaszervezetekre (gyári bölcsődék, óvodák stb.) is áthárítani. A nyugdíjbiztosítás gyors kiterjesztése mögött hasonlóképpen felsejlik a kényszer, hiszen az öregek ellátását addig hagyományosan biztosító családi erőforrások államosítása miatt e funkciókat is „illett” az államnak átvennie. A lakásépítés – legalábbis a városokban – a család intézményétől részben szintén átkerült az államhoz.

Mindent egybevéve úgy látjuk, hogy az első gazdasággal olyan feladatokat is felvállaltatott az állam, amelyekhez a korabeli szinten sem az adekvát intézményekben nem voltak meg az ezek kielégítéséhez szükséges erőforrások (pl. a családok lakásproblémáikat nem tudták maguk megoldani társadalmi méretekben), sem maga az első gazdaság nem rendelkezett ilyenekkel. Másként fogalmazva, az első gazdaság korabeli fejlettségéhez képest *túlvállalta* magát. Ezt jelzik mind az első gazdaság, mind a társadalmi intézményrendszer egészének súlyos funkciózavarai.

Annál is inkább, mert az államosításról azt is tudjuk, hogy az politikai, az erőszakot sem nélkülöző adminisztratív eljárás volt, amely önmagában nem hozott létre gazdasági vagy társadalmi fejlettségbeli ugrást, technikai-technológiai forradalmat vagy minőségileg magasabb szintű gazdasági integrációt. Államosítani ugyanis csupán az addig létrejött fejlettségeket és újratermelődési logikákat lehetett. Ha az egy nincstelen tanyai cseléd, a maga munkakultúrájával, igényeivel és törekvéseivel, akkor azt; ha egy 5-6 holdas paraszt a lovával, tehenével disznájával és tyúkjával, akkor azt; ha egy városi kisiparos, a lakása egyik helyiségéből kialakított üzletével, kéziszerszámaival és tanoncával, akkor azt; ha pedig egy európai szintű technológiai, fejlesztő részleggel és több száz vagy ezer munkással dolgozó termelő üzem, akkor azt. Így az első gazdaság állapota még évtizedekig a harmincas-negyvenes évek vázolt örökségének zagyvaságát és fejletlenségét mutatta, miután nagyon is eltérő gazdasági fejlettségű, újratermelődési logikájú és műszaki színvonalú termelőpotenciálok kerültek be keretei közé. Ez a szféra tehát hosszú ideig *csak politikai értelemben tekinthető egységesnek*, mivel hiányoztak a gazdasági integráció minimális feltételei is. Ennek látványos megjelenési formája volt, hogy a hatvanas évek végéig a mezőgazdaság szocialista szektorában hivatalosan is a természetes fizetési és csereügyletek voltak túlsúlyban (pl. beszolgáltatás, kötelező terményleadás, munkaegység, év végi reziduális alapú jövedelem-elszámolás), míg az első gazdaság más területein a pénzviszonyok uralkodtak, persze nem egészen a fejlett piacgazdaságokra jellemző értelemben.

Az államosítás adminisztratív mozzanatának gazdasági teljesítménybeli korlátozottságára utal az a tény is, hogy ezzel az első gazdaság eltartóképessége nem javult oly mértékben, hogy az államosítás miatt tömegesen bérmunkássá váló

lakosság megélhetését és szükségleteinek kielégítését kizárólag a munkaviszonyból származó bérekből és fizetésekből (a kor színvonalán) biztosítani tudta volna. A háztartások kezén maradtak, illetve az állam a lakosság kezelésében hagyott olyan, az első gazdaságon kívüli értéktermelő potenciálokat, eszközöket és lehetőségeket (pl. házhely, gyümölcsös, háztáji, illetményföld), amelyekkel az (megfelelő szintű) megélhetését biztosíthatta, első gazdaságból származó jövedelmeit kiegészíthette, pótolhatta vagy növelhette. Egész egyszerűen értelmetlen volt például tiltani a falusi lakosságnak, hogy zöldségből, gyümölcsből és burgonyából önellátó legyen, amikor ezekhez másként nem juthatott hozzá, értelmetlen volt megakadályozni a csirke-, kacsá-, tyúk- vagy disznótartást, amikor húshoz csak így juthatott falun. És nemcsak azért, mert nem volt elegendő ezekből a cikkekből, hanem mert falun nem volt megfelelő üzlethálózat, nem volt húsbolt, nem volt hűtőhálózat – egyáltalán, a falu ellátottsága meglehetősen alacsony szintű volt. Az önerős lakásépítés tiltása szintén értelmetlen volt, hiszen a községekben nem vagy csak elvétve épültek állami vagy szolgálati lakások.

A parasztságon túl természetesen más falusi és városi rétegek kezén is maradtak kertek, gyümölcsösök, házhelyek és illetményföldek, illetve sokan ebben az időszakban vagy később jutottak telekhez, hétvégi házhoz vagy parasztházhoz. E folyamat láthatóvá válásához és politikai elismeréséhez aztán jelentősen hozzájárult az a tény, hogy az állam képtelen volt teljesíteni azokat a feladatait, amelyeket a család intézményétől „átvállalt”, és így azok költségeit *nem építette be a bérekbe és fizetéseibe* – gondoljunk a lakásra, az egészségügyi ellátásra vagy az iskoláztatásra –, illetve arra, hogy az időközben meglódukt új modernizációs szükségletek kielégítésének – pl. autó, víz-, gázbevezetés – nem voltak meg az első gazdaságbeli jövedelmi potenciáljai. Gyakorlatilag értelmetlenné vált az első gazdaságbeli alacsony bérek és fizetések pótlásának, kiegészítésének, kiváltásának vagy növelésének az e szférán kívüli eljárásait és módozatait tiltani. Így a hetvenes évek elejétől kezdve *hivatalosan is támogatták* a lakosság első gazdaságon kívüli értéktermelő tevékenységét.

A politikai és gazdasági áttörés a hetvenes-nyolcvanas évek fordulójától következett be. Emögött az első gazdaság növekedésének megtorpanása, egyensúlyi helyzetének romlása és a külső eladósodás felgyorsulása állt, amikor az első gazdaság működtetői politikai (például legitimáció biztosítása vagy az elégedetlenség megelőzése) és gazdasági (például erőforrás-elvonás) okokból a jelentősebb ártermelést és tőkefelhalmozást is lehetővé tevő második gazdaságbeli termelési formákra is áldásukat adták. (A második gazdaság kifejezés is ekkor nyer polgárjogot.)²²

²² Gábor R. István – Galasi Péter: *A második gazdaság. (Tények és hipotézisek.)* Budapest, 1981, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó; Gábor R. István - Galasi Péter: *A magángazdasági tevékenység a mai szocialista gazdaságban.* Budapest, 1981, MKKE Munkatudományi Tanszék és TTI, zárótanulmány.

Mindent egybevéve azt állítjuk, hogy az (államosított) első gazdaságon kívül – elsősorban a háztartás intézményéhez kötődve – az államszocializmus egész időszakában fennmaradt egy nagy volumenű termelő-szolgáltató szféra, amelyet – jobb híján – *második gazdaságnak* nevezünk. Természetesen nem gondoljuk, hogy két gazdaság volt a korabeli magyar társadalomban, csupán Braudellel²³ egyetértve azt, hogy egyetlen társadalom gazdasága sem ragadható meg és írható le *egy* gazdaságként: különösen nem a korabeli magyar társadalomé, ahol a természetes önellátás és nyomokban a világszínvonalú nagyipar még az első gazdaságon belül is kimutathatóan együtt volt. Más kérdés, hogy az államosítással létrehozott első gazdaságot – amely, mint jeleztük, az állam közvetlen felügyelete és ellenőrzése alatt állt; amelyre tervezési, fejlesztési és elosztási elképzelései és döntései irányultak stb. – mesterségesen és önkényesen kiemelték az őt körülvevő társadalom és gazdaság természetes közegéből. Mesterségesen, hiszen azt politikai-ideológiai megfontolásokból „fejlettebbnek”, „magasabb rendűnek” tekintették, míg az azon kívüli termelési, gazdasági és megélhetési ügyleteket lebecsülték, és „csökevényesnek”, „ideiglenesnek” és „kiegészítő” jellegűnek tartották hivatalosan.

A korabeli tapasztalatok és adatok persze nem támasztották alá ezt az elmarasztaló és lebecsülő véleményt. A második gazdaság társadalmi elterjedtségét mutatja egyrészt az, hogy 1972-ben 1 681 ezer háztartás (több mint 5 millió fő tartozott ide), 1982-ben 1 500 ezer háztartás (mintegy 4,5 millió személy élt itt) vett részt a mezőgazdasági kistermelésben.²⁴ Ha ehhez hozzászámítjuk azt a körülbelül 700 ezer háztartást, amely ugyan nem felelt meg a KSH háztáji és kiegészítő gazdaságokra vonatkozó számbavételi kritériumainak, de valamilyen szinten foglalkozott mezőgazdasági termeléssel, akkor hozzávetőlegesen a magyar háztartások kétharmada kapcsolódott így vagy úgy a földhöz és az őstermeléshez. Ez meghaladta mind a mezőgazdasági keresők (20%), mind a falusi lakosság (48%) részarányát.²⁵ Másrészt a mezőgazdasági kistermelésben érintett háztartások társadalmi összetétele is jelzi – lásd a következő táblázatot – e jövedelemszerzési és megélhetési módnak a paraszti népességen messze túlmutató társadalmi elterjedtségét.

²³ Braudel, P.: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV-XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái*. Budapest, 1985, Gondolat Kiadó, 2.

²⁴ *Időfelhasználás a mezőgazdasági kistermelésben. 1.* Budapest, 1984, KSH. 6. o.

²⁵ Oros István: A mezőgazdasági kistermelés. *Statisztikai Szemle*, 1983. 12.

A harmincas évekhez hasonlóan a hatvanas-hetvenes és nyolcvanas évtizedekben újra nagy számban találunk valamilyen földtulajdonnal, megművelhető területtel rendelkezőket az ipari, építőipari, kereskedelmi és közlekedési munkások között, valamint a tisztviselők (nem fizikai foglalkozásúak) vagy a nyugdíjasok (inaktívak) körében.

1. táblázat. A kistermelő háztartások társadalmi összetétele 1972-ben és 1982-ban²⁶

Osztályok és rétegek	1972	1982
	% -ban	
Munkásosztályhoz tartozó	30,4	31,2
Szövetkezeti parasztsághoz tartozó	21,4	11,2
Kettős jövedelmű	11,8	8,9
Nem fizikai foglalkozású	9,2	18,1
Kisárutermelő, kiskereskedő	5,4	3,7
Inaktív	21,8	26,9
Összesen:	100,0	100,0

Az egyes foglalkozási és lakóhelyi csoportok természetesen eltérő mértékben és módon vettek részt a kistermelésben, és emögött különböző jövedelmi és élethelyzetek, megfontolások, alternatívák, törekvések és kényszerek húzódtak meg. Így az innen származó bevételeknek más volt a súlya a budapesti és a városi munkás, paraszt, szellemi vagy kettős jövedelmű háztartásokban, mint ezek községi megfelelőiben. Például a községi szövetkezeti paraszt-háztartások jövedelmeinek 1967-ben 50, 1972-ben 40, 1977-ben 36, 1982-ben 24 és 1988-ban 36%-a származott a háztájiból.²⁷ A vidéki városok szövetkezeti parasztjainak jövedelmeiben azonban ennél kisebb arányt képviselnek az innen származó bevételek – 1972-ben 33%, 1988-ban 28% –, mint ahogy a községekben lakó munkás- – 1972-ben 15%, 1988-ban 15% – és szellemi foglalkozású háztartásokban – 1972-ben 14%, 1988-ban 11%. A háztájiból származó bevételek a vidéki városok szellemi foglalkozású háztartásaiban viszont elenyésző – 1972-ben 3%, 1988-ban 3% – súlyt képviselnek. Az adatok – sok más mellett – arra hívják fel a figyelmet, hogy a községi parasztháztartások jövedelemforrásai között a tévesztés után még évtizedekig olyan jelentős – 35-40% – súlyt képviselt a *háztájiból származó bevétel*, hogy azt sem az összjövedelem, sem a megélhetés szempontjából nem lehet mellékesnek tekinteni. Annál is kevésbé, mert – ahogy azt az 1982 és 1988 közötti irányzat mutatja – az első gazdaságbeli bérek stagnálása vagy csökkenése idején megnőtt e jövedelemforrás szerepe.

²⁶ *A mezőgazdasági kistermelés I.* (1981), Budapest, 1982, KSH, 15. o.

²⁷ *A családi jövedelmek színvonala és szóródása (1972, 1977, 1982) és a jövedelemeloszlás Magyarországon, (1988).* Budapest, 1975, 1980, 1985, és 1990, KSH.

Figyelemre méltó az a törekvés is, hogy a háztájizásban érintett családok bizonyos élelmiszerekből igyekeztek szükségleteiket maguk kielégíteni, és így csak annyit vásárolni, amennyi elkerülhetetlen. A háztartás-statisztikák szerint például 1980-ban a községi parasztháztartások az általuk elfogyasztott baromfi 88, tojás 85, burgonya 78 és zöldség 67%-át maguk termelték meg. A természetes önellátás hasonlóan magas aránya mutatható ki a községi munkás- és szellemi foglalkozású háztartásokban is. Az előbbiek a baromfi 77, tojás 75 és a burgonya 69, az utóbbiak a baromfi 73, tojás 67 és a burgonya 63%-ából voltak önellátóak. A városi munkás- és szellemi háztartások körében ennél ugyan számottevően alacsonyabb a saját termelésű fogyasztás aránya, de alkalmanként egyáltalán nem elhanyagolható, hiszen az előbbiek a baromfi 28, a tojás 30 és a burgonya 25, az utóbbiak a baromfi 16, a tojás 17, a burgonya 20%-át termelték meg maguknak.²⁸

Jóllehet a fentiek is érzékeltetik, hogy a második gazdaság legjelentősebb szektorában, a háztáji és kiegészítő gazdaságokban milyen elterjedt volt a természetes önellátásra való törekvés – szokás, habitus, kényszer, tapasztalat stb. –, tényleges társadalmi elterjedtsége azonban jobban lemérhető egy, a nyolcvanas évek elején kimondottan e szférára irányuló kutatásból.²⁹ Kovách Imre azt találta, hogy a *tradicionális önellátó* (15,2%), a *szabadidős önellátó* (29%), és a *középparaszti mintára szervezett paraszti típusú üzem* (38,8%) uralta a hazai mezőgazdaság második gazdaságát – az összes kisüzem több mint 80%-a sorolható ide –, míg az elsősorban árutermelésre beállt *integrált félüzem* (5,2%), *integrált vállalkozás* (6,3%) és a *szabad piaci vállalkozás* (5,5%) alkotta az egyötödöt sem elérő kisebbséget. Nyilván korábban még nagyobb lehetett az önellátás súlya, hiszen e felvétel idején a politika már engedte a különféle vállalkozási formákat.

Ha talán kissé sokat foglalkoztunk a második gazdaság töredékföldekhez kapcsolódó, természetes elemekkel túlsúlyos és jórészt élőmunkán alapuló formáival – nem lebecsülve az ipari, építőipari, szolgáltatásbeli stb. több százezres látható (Laky Teréz becslése szerint³⁰ 1986-ban 450-500 ezren dolgoztak vgmk-ban, szakcsoportokban stb.) és láthatatlan formáit – azért tettük, mert szerettük volna érzékeltetni a *megélhetés és jövedelemszerzés harmincas évekbeli ezen formáinak tömegmértű továbbélését az államszocializmus egész időszakán keresztül*. Továbbá, mert ez a természetes önellátás és csere – itt gondoljunk az önerős építkezések kalákáira és munkacseréire is – az áru- és pénzviszonyok alatti gazdaság hatalmas kiterjedtségére is utal.

Nos, ha az elmondottak alapján közelítünk a korabeli magyar gazdasághoz és társadalomhoz, akkor egy, a megszokottól sok tekintetben eltérő kép bontakozik ki előttünk. Például, ha a gazdaság fejlettségét a második gazdaság súlya, szektorális elhelyezkedése

²⁸ *Háztartás-statisztika.1980*, Budapest,1982, KSH, 23. o.

²⁹ Kovách Imre: *Termelők és vállalkozók. (Mezőgazdasági kistermelés a magyar társadalomban.)* Rétegződés modell-vizsgálat IX., Budapest, 1988, Társadalomtudományi Intézet.

³⁰ Laky Teréz: *Eloszlott mítoszok – tétova szándékok. Valóság*, 1987. 7.

és ügyletei figyelembevételével is minősítjük, akkor egy jóval fejlettebb világot regisztrálhatunk, mintha ezt kizárólag az első gazdaság teljesítménye alapján minősíténénk. Sokatmondó tény, hogy a családok körülbelül kétharmada kapcsolódott a háztáji és kistermeléshez, vagyis az őstermeléshez, melyet a természetes ügyletek uraltak.

Hasonlóképpen más társadalomszerkezet rajzolódik ki akkor, ha csak az első gazdaságban elfoglalt helyből és abból a feltételezésből indulunk ki, hogy a munkavállalók kizárólag az innen származó jövedelmekből éltek meg és érték el életszínvonaluk adott szintjét, és más, ha az ezen kívüli gazdaságot is figyelembe vesszük.³¹ A kutatások alapján a mezőgazdasági kistermelésre fordított összes munkaidőt az 1970-es évek eleje óta nagyjából évi 2,7 milliárd órára becsülték a szakemberek, ami „... több mint 1,2 millió dolgozó egész évi kötelező munkaidejének...” felel meg.³² Ez az 1,2 millió, az egész évi munkaidejét hiánytalanul végigdolgozó, „számított” munkavállaló nem szerepelt az első gazdaság hivatalos nyilvántartásában – ott az aktív keresők 18%-át, több mint 900 ezer embert regisztráltak mezőgazdasági fizikaiként –, jóllehet a mezőgazdaság bruttó termelésének 31%-át, nettó termelésének a felét az előbbieket állították elő.³³ Miután egy ország gazdasági fejlettségére szoktak következtetni a foglalkoztatási szerkezetből, hazánk jóval fejlettebbnek és termelékenyebbnek látszik az első gazdaság mezőgazdasági szektorában regisztrált dolgozók aránya (900 ezer fő), mint a mezőgazdaságban megtermelt értéket valóságosan előállító – 900 ezer valóságos, plusz 1,2 millió „számított” – munkaerő „együttes számbavétele” alapján. Az „együttes számbavétel” természetesen vitatható, azonban arra ezzel együtt is alkalmas, hogy a korabeli mobilitási, átrétegződési, jövedelem- és életszínvonal-kiegyenlítődési folyamatok megítélését némileg újragondoljuk. Miként értékeljük a mezőgazdaságban dolgozó fizikaiak gyors csökkenését az 1960. évi 37%-ról az 1980. évi 10%-ra, ha tudjuk, hogy ezek többsége nem vált meg a földtől, és mezőgazdasági termeléssel is foglalkozó „félproletár” volt? Azonos minőségként kezelhetünk-e jelentősen eltérő megélhetési módokat, sarkítottan azokat, akik csak az első gazdaságból éltek, személyes jövedelmüket kizárólag pénzben kapták, és azokat, akik jövedelmük 50-70%-ához jutottak csak hozzá az első gazdaságból, ezt sem kizárólag pénzben kapták, és megélhetésükben a természetes önellátás és csere számottevő súlyt képviselt? Az azonos

³¹ A magyar társadalom rétegződésének az első és második gazdaság együttes figyelembevételével történő megközelítése. Szelényi Iván és Kolosi Tamás is kidolgozott egy-egy modellt, de ezek sok tekintetben eltérnek a mi szempontjainktól, ugyanis ők „két gazdaságot” feltételeztek, melyek között az első gazdaságot redisztributív, a másodikat piacnak tekintették. Véleményünk szerint meglehetősen önkényes a korabeli társadalom gazdaságának ilyen kategorikus elkülönítése és az egyiknek csak redisztributív, a másiknak csak piaci működési logikával való felruházása. Lásd Szelényi Iván: *Új osztály, állampolitika*. Budapest, 1990, Európa Kiadó; Kolosi Tamás: *A strukturális viszonyok körvonalai. Valóság*, 1982.11. Kolosi Tamás: *Strukturális csoportok és reform. Valóság*, 1986. 7.

³² *Időfelhasználás a mezőgazdasági kistermelésben*. 1. Budapest, 1984, KSH. 7. o.

³³ Andorka Rudolf: *A magyar községek társadalmának átalakulása*. Budapest, 1979, Magvető Kiadó, 103. o.

rétegen belüli ennyire különböző megélhetési módokat, illetve az ilyen mögöttes különbségekkel bíró mobilitásokat „egyenértékűnek” tekinthetjük-e?³⁴ A jövedelem- és életszínvonalkiegyenlítődéskorabeli folyamatait miként értékeljük, ha közben tudjuk, hogy ezt a legrosszabb helyzetű rétegek jelentős mennyiségű pluszmunkával érték el? Ez azt jelenti, hogy a magasabb életszínvonalú rétegek rövidebb idő alatt keresték meg ugyanazt a bért és fizetést, mint az alacsonyabb életszínvonalú rétegek, „... az utóbbi rétegek tehát napi másfél-két órával több munkával érték el azt, hogy az életszínvonaluk az 1970-es évek folyamán lényegesen emelkedett és közeledett az átlaghoz”.³⁵ Paradox helyzet ez, hiszen a jövedelem- és az életszínvonalkiegyenlítődési irányzat nemhogy nem vonta maga után az életmód hasonló kiegyenlítődéset vagy közelítést. Ellenkezőleg, az életmódkülönbségek növekedtek, mivel ez volt az eszköze és ára az előbbiekkiegyenlítődéseknek. Talán nem tévedünk nagyot, ha azt állítjuk, hogy a jövedelemkülönbségek az adott viszonyok között átalakultak életmódkülönbségekké, vagyis formát váltottak és rejtetté váltak. (Úgy gondoljuk, hogy a korabeli rétegződés-, mobilitás- és jövedelemvizsgálatok „eredményeit” a fenti megfontolások miatt érdemes óvatosan kezelni.)

Az államszocializmusban a hatvanas-hetvenes évekbeli gazdasági növekedés; az első gazdaság keretei közti teljes (totális) foglalkoztatás; a politikailag vezérelt jövedelempolitika és jövedelemkiegyenlítés; a nyugdíjazás és az egészségbiztosítás kiterjesztése; a középfokú oktatás tömegessé válása; a második gazdaság társadalmi elterjedtsége vagy a két világháború között is már alkalmazott jövedelemnövelő technikák – például kétkeresős családmódel, gyerekszám-korlátozás – széles körű alkalmazása körülményei között a *szegénység is visszaszorult*, formái, megváltoztak. Ez nem azt jelenti, hogy nem voltak csoportok, melyek a szó klasszikus értelmében vett szegénységben éltek (nyomorogtak), de többségük már ki tudta elégíteni alapvető szükségleteit, viszont az ezek „feletti”, fontos társadalmi javakhoz (pl. iskola, hatalom) nem vagy másoknál korlátozottabban jutott hozzá (depriváció).³⁶

Ferge Zsuzsa véleménye szerint az államszocializmus kezdeti időszakában, az ötvenes években, a szegénység zömmel létfenntartási problémát jelentett és a lakosság 65-75%-át érintette. A hatvanas évektől e formát a „relatív szociális szegénység” váltotta fel: ez ekkor a népesség 30-40%-ára terjedt ki, majd a nyolcvanas évek

³⁴ E kérdésfeltevésnél sokat átvettünk Kemény István és Márkus István szemléletmódjából, akik a hetvenes években a munkásosztály és a parasztság mobilitását és helyzetének változását vizsgálták. Lásd például Kemény István: *A magyar munkásosztály rétegződése. Szociológia*, 1972, 1.; Kemény István – Kozák Gyula: *Pest megye munkásai*. Budapest, 1971, Társadalomtudományi Intézet; Márkus István: *Az utóparasztság arcképehez. Szociológia*, 1973, 1

³⁵ *Időmérleg I. (A magyar társadalom életmódja az 1976/77. évi időmérleg felvétel alapján.)* Budapest, 1982, KSH, 48. o.

³⁶ Ferge Zsuzsa: *Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből*. i. m.; Bokor Ágnes: *Szegénység a mai Magyarországon*. Budapest, 1987, Magvető Kiadó.

elejére a népesség 10-30%-ára csökkent. Erről a 10-30%-ról azt mondja, hogy „... elsősorban csak nyugdíjból, segélyekből élő vagy mindkét ilyen forrást nélkülöző idősök, a zömmel szakképzetlen alacsony keresetűek, a három vagy többgyerekesek jelentős része mélyen a kor színvonala alatt élnek, súlyos megélhetési nehézségekkel küzdenek. Közöttük az egész népességben elfoglalt súlyuknál (4-5%) nagyobb arányban vannak képviselve a cigányok, de az anyagi szűkösség, illetve a »halmozott hátrányok« kérdése messze nem csak »cigánykérdés.«” Magáról az arányról – a 10-30%-ról – pedig megjegyzi, hogy az általában igen, de az ország fejlettségi szintjéhez viszonyítva nem szokatlanul nagy.³⁷

A különféle módon számított (pl. létminimum, alsó jövedelmi decilis, az egy főre számított havi jövedelem átlagának 50-60%-a) szegénységküszöbök alatt élők összetételére vonatkozóan egybehangzóak az adatok – főként nyugdíjasok, eltartottak, alacsony iskolázottságúak, szakképzetlen nem mezőgazdasági fizikaiak, közülük sokan falun laknak (ingázók), mezőgazdasági fizikaiak, cigányok, három- vagy többgyerekesek stb. –, és az is kimutatható, hogy e rétegek és csoportok az államszocializmus egész ideje alatt sok szálon kapcsolódtak a második gazdasághoz, annak mezőgazdasági formáihoz. Kemény István az 1968-as szegénységvizsgálat adatai alapján azt mondja, hogy a szakképzetlen munkáscsaládok 70, a betanított munkások 69%-a falun élt, és ingázott lakóhelye és munkahelye között, továbbá hogy e családok 80%-a rendelkezett egy kis művelhető földdarabbal, melyet többnyire intenzíven meg is művelt.³⁸ Az érintettek megélhetésében és jövedelmeiben tehát a mezőgazdasági kistermelésből származó termékeknek és bevételeknek nem kis szerepe volt.

Bokor Ágnes a nyolcvanas évek eleji rétegződésvizsgálat adatai alapján szintén azt állítja, hogy a depriváltak nagyobb arányban vettek részt a második gazdaságban (83%), mint a nem depriváltak (72%). „Ez a háztáji gazdaságok miatt alakul így. A deprivált családok 76%-ának van kisebb-nagyobb földje, a nem depriváltaknál csak 59%-os ez az arány.”³⁹ A mezőgazdasági kistermelésben való részvételükre jellemző a magas idő- és élömunka-ráfordítás, a piaci ügyletek alacsony aránya és az alacsony jövedelmezőség.

Figyelemre méltó, hogy közvetlen a depriváltak „feletti” vagy a deprivációval veszélyeztetett – a depriváltak közé könnyen lecsúszó – rétegek még intenzívebben vettek részt a mezőgazdasági kistermelésben, és nem utolsósorban ennek köszönhetőek, hogy nem tartoztak a depriváltak közé.⁴⁰

Mindent egybevéve úgy látjuk, az államszocializmus hazánk gazdasági fejletlenségét, annak harmincas évekbeli formáit és ennek részeként a tömeges szegénységet

³⁷ Ferge Zsuzsa: i. m. 61. o.

³⁸ Kemény István: Poverty in Hungary. *Social Science Information*, 1979. 2. 247-267. o.

³⁹ Bokor Ágnes: i. m. 101. o.

⁴⁰ Bokor Ágnes: i. m. 104. o.

nem megoldotta, hanem államosította, saját működési logikájának megfelelően a problémákat más „dimenziókba” helyezte, és *részben elfedte*. Egyfelől létrehozta az első gazdaságot, melynek keretei közé nagyon is eltérő fejlettségek és újratermelő-dési logikák kerültek be; erre egy olyan foglalkoztatáspolitikát és szociális ellátó-rendszert épített rá, melynek nem voltak meg a gazdasági előfeltételei (Kornai János ezt nevezi „koraszülött jóléti államnak”).⁴¹ Másfelől a családok kezén megmaradtak olyan, a társadalomban addig is tömegesen elterjedt és bevett megélhetési és jövedelemszerzési források és módok – elsősorban is a házhelyekhez és töredékföldekhez kapcsolódva –, melyek biztosíthatták az első gazdaságbeli alacsony, de zömében pénzbeli bérek és fizetések kiegészítését, kiváltását vagy növelését.

Hangsúlyoznánk, hogy a megélhetésnek és jövedelemszerzésnek e módjai – a földművelés, a több forrásból való jövedelemszerzés, a pénz és a naturália kombinálása, a munkacentrikus élet, a háztájiban végzett munka nem számolása stb. – annyira szokásosak voltak, hogy azok államszocializmusbeli továbbélését a társadalom zöme nem érezte természetellenesnek, és semmiféle szocialista jellemzőt nem látott azokban. A téveszen dolgozó „utóparaszttság”, az ő gyerekeikből is kikerülő falusi és városi értelmiség, az agglomerációkba és városokba felvándorló ipari munkásság stb. életének ez olyan természetes része volt és maradt, hogy a nyolcvanas évek gazdasági pangása, jövedelem- és életszínvonal-csökkenése a rendszerváltozást megelőző időszakban – amikor a rendszerváltó politikai erők a szegényedő lakosság „lázasát” várták, ők ehelyett – a szokásos módon, a második gazdaságban próbáltak javítani az első gazdaságban romló helyzetükön.

Ez sokaknak sikerült is, hiszen az első gazdaság romló helyzetének és eladósodásának negatív következményeiből a teljes foglalkoztatottságot és szociális ellátást mindvégig fenntartó rendszer a rideg valóságot nem vagy szépítve hárította át a lakosságra, ugyanakkor a hiány körülményei közt a második gazdaságban csak kevésbé volt érezhető a visszaesés. Így az a furcsa helyzet állt elő, hogy amit a politikusok és az elit tudott az első gazdaság tönkremeneteléről és fenntarthatatlanságáról, azt a bőrükön *csak kevesen érezték*, részben a második gazdaságnak is köszönhetően.

Úgy látjuk tehát, hogy jóllehet az államszocializmus idején az első gazdaság sokat fejlődött, a társadalom munkaképes korú tagjait szinte totálisan integrálta ide, és az áru- és pénzviszonyok kiterjesztése irányába is óriási lépéseket tett, végül is az örökölt fejlettségi problémák egy jelentős része a nyolcvanas évek végéig sem vált túlhaladottá. Ez azonban csak a rendszerváltozás után vált nyilvánvalóvá.

És a rendszerváltás után?

A hetvenes évek végétől a magyar gazdaság növekedése lelassult, a reálbérek csökkentek, az infláció növekedett, az állam eladósodása meglódult, és így a nyolcvanas évek közepére már jól látható jelei voltak az első gazdaság változatlan formában

⁴¹ Kornai János: A költségvetési hiány. *Népszabadság*, 1994. augusztus 30.

történi működtetésének és társadalmi szolgáltatásai tarthatatlanságának. Már ekkor elkezdődött az állami vállalatok lefaragásának és az érintett területekről (lakás, iskola stb.) való kivonulásának irányzata. Ezzel az állam a feladatokat áthárította más intézményekre – például a családokra – anélkül, hogy az ezek ellátásához szükséges erőforrásokat is átadta volna, vagyis az alacsony bérekbe és fizetésekbe most sem építette be a különböző, a társadalomban „szokásos” élethez nélkülözhetetlen szükségletek kielégítésének fedezetét. Továbbá, hogy az eladósodott első gazdaságot erőforrásokhoz juttassa, megkezdte a romló első gazdaságbeli bérek és fizetések miatt az egyre inkább a második gazdaságban pótlólagos erőforrásokat felhajtó lakosság innen származó bevételei *megadóztatásának* az előkészítését. Ezzel természetesen jelentős lépéseket tett az első és második gazdaság mesterséges elkülönítésének a leépítéséhez, a piaci mechanizmusok kiépítéséhez (elismerve azt, hogy a lakosság döntő többsége addig sem első gazdaságbeli jövedelmeiből érte el életszínvonala adott fokát). A család intézménye a korábbiakhoz képest felértékelődött, és társadalmi fontossága elismertebbé vált. E fejleményeknek azonban „ára” volt: a személyi és a személyhez kötött családi jövedelmek megadóztatása (ezen intézmény ismételt bevezetése), jóllehet – mint már hangsúlyoztuk – az első gazdaságbeli bérek nem tartalmazzák a fontos szükségletek kielégítésének fedezetét (pl. lakás, iskoláztatás), a második gazdaságbeli bevételek pedig a többségnél alacsony első gazdaságbeli bérek és fizetések kiváltását, pótlását és kiegészítését célozták.

E folyamat a politikai rendszerváltás után – most már a piacgazdaságra való áttérés hivatalos ideológiájától is legitimáltan és az államtalanítás logikájának megfelelően – haladt tovább, most is figyelmen kívül hagyva azt a rendszerváltozás során egyébként politikailag megfogalmazott követelést, hogy az államszocializmusban mesterségesen alacsony szinten tartott béreket és fizetéseket, melyekbe nem építették be az alapvető társadalmi szükségletek fedezetét, fel kell emelni és az európai szinthez közelíteni. Az elmúlt években tehát úgy ment végbe a piacgazdasággal adekvátnak tekintett intézményi munkamegosztás kiépülése, hogy az *erőforráshiánnyal* küszködő állam, a súlyos gazdasági visszaesés, a külső piacok elvesztése, az eladósodás folytatódása, az egyensúlyi problémák, a privatizáció, a tömeges elbocsátások, a magas infláció stb. körülményei között *egyszerűen áthárította a feladatokat a szintén erőforráshiánnyal küszködő más társadalmi intézményekre, elsősorban a családra*. E meglehetősen nyers folyamatok aztán viszonylag gyorsan láthatóvá tették, hogy az államszocialista első gazdaság totális foglalkoztatásához kapcsolódó társadalmi-gazdasági integráció mennyire törekeny alapon nyugodott, hogy az az egyes társadalmi rétegeket és csoportokat mennyire eltérő mértékben volt képes beemelni a társadalomba, és természetesen azt is, hogy a rendszerváltozás az erőforrást (pl. vagyont, tudást) újraosztó-osztódó folyamatában a politikusok mit szántak az egyes rétegeknek, és ők ténylegesen mihez jutottak.

Amikor az államszocializmusban kialakult teljes (totális) foglalkoztatásról beszélünk, akkor azt is látnunk kell, hogy emögött nem kizárólag politikai-ideológiai

megfontolások vagy az adminisztratív megtorlástól való félelem munkáltak. Ezen túl a munkavállalási korúaknak elemi érdekük fűződött a munkaviszony létesítéséhez, hiszen a megélhetés biztosításán kívül így jutottak szociális ellátáshoz, továbbá ez nagy létszámú rétegek törekvéseivel esett egybe, melyek a mezőgazdaság elhagyásához, a biztos állás megszerzéséhez, rendszeres pénzbevételekhez, az életszínvonal növeléséhez stb. kapcsolódtak, s ennek bevett formája volt a kétkeresős családmódel. A munkáltatók is a *túlfoglalkoztatásban voltak érdekeltek*, hiszen a keresetszabályozás, a tőkejavak hiánya vagy az élőmunka alulértékelttsége miatt érzéketlenek voltak a termelés, illetve a gazdálkodás költségeire. E kényszerek, törekvések, érdekek és érzéketlenségek azután „... olyan társadalmi csoportokat is a foglalkoztatottak közé tereltek, akik a fejlett piacgazdaságok munkaerőpiacán meg sem jelennek, vagy ha munkát keresnek, képzettségük, illetve munkakultúrájuk miatt csak nehezen vagy egyáltalán nem találnak munkahelyet”.⁴²

Ők azok, akik a szervezett munkaerőpiacra a hatvanas-hetvenes években kerültek be először; akik az általános iskolát sem végezték el vagy legfeljebb befejezték azt, de szakmával már nem rendelkeztek; ők az elsőgenerációs segéd- vagy betanított munkások, illetve a mezőgazdaságban szakképzetlenként megmaradók, az e foglalkozásokhoz „szokásosan” kapcsolódó törekvésekkel, motivációkkal, igényekkel és munkakultúrával. Meglehetősen színes világ ez, hiszen közéjük tartoztak a volt uradalmi pusztákon maradó cselédek és mezőgazdasági munkások utódai; a tanyákon élők; akik a hetvenes évekig nem változtattak lakóhelyükön, foglalkozásukon és megélhetésükön; az iparilag fejletlen vidékek napi és heti ingázói, akik otthon tartózkodásuk idején segítettek a családnak a kistermelésben; a városokba és a környéki agglomerációkba költöző képzetlen munkások; a putrikból a „C-lakásokba” a hetvenes években átköltöző falusi cigányok, akiknél az első gazdaságbeli munkavállalás és az iskolázás ekkor kezdett általánossá válni. E rétegek és csoportok a társadalmi és gazdasági integráció más és más fokára jutottak: voltak, akik csak az első tétova lépéseket tették meg ezen az úton első gazdaságbeli részleges munkavállalásukkal, és voltak olyanok is, akik saját és gyermekeik jövőjét már e világ keretei között tervezték: magasabb iskolázással, szakképzettséggel, a mezőgazdasági kistermeléstől való megszabadulással és teljes értékű ipari munkássá válással. Ha ma rátekinünk a munkanélküliek⁴³ adataira vagy a szegények és szegénységgel veszélyeztetettek körére,⁴⁴ akkor e társadalmi rétegeket és csoportokat találjuk elsősorban köztük.

⁴² Frey Mária: *Az állam szerepe a foglalkoztatáspolitikában és a munkaerőpiaci programok menedzselésében. (Hazai helyzetkép a nemzetközi tapasztalatok tükrében.)* Budapest, 1994, Munkaügyi Kutatóintézet.

⁴³ Lásd például: *Az Országos Munkaügyi Központ adatai*, (Statisztikai havi közlemények.)

⁴⁴ Lásd például: Társadalmi Riport 1990-1995 közötti köteteit. A Magyar Háztartási Panel 1996-os eredményei. *Mozgó Világ*, 1997. 3.

A kutatások azt tanúsítják, hogy az érintettek nagyon is eltérően élték át és értelmezték az elbocsátást vagy az elhelyezkedés megnehezülését a kilencvenes évek elején. Sokatmondó tényként szép számmal voltak olyan csoportok, amelyek addig is az első és a *második gazdaság kettősségében* élve úgy gondolták, hogy az első gazdaságbeli bér szerepét „átvetetik” az annál némileg alacsonyabb összegű munkanélküli járadékkal, majd jövedelem pótló támogatással, felszabaduló munkaerejüket pedig a második gazdasági termelésben hasznosítják, mégpedig úgy, hogy növelik kiegészítő gazdaságukat, pontosabban annak árutermelő kapacitását. Elképzeléseiket erősítette, hogy mindenki a piac lázában élt; a kistermelésben még nem volt érzékelhető nagyobb arányú visszaesés és piaci bizonytalanság; a törvények földterületet ígértek a szövetkezeti tagoknak, a volt tagok és földtulajdonosok örökösének, az átalakuló szövetkezetek is sok helyen kínáltak előnyösnek tűnő, természetes cseréken alapuló ügyleteket, melyek sem a munkanélküli járadékok jogosultságát nem veszélyeztették, sem azt, hogy a bevételek után adózni kell.

Néhány év alatt azonban gyökeresen megváltoztak a mezőgazdasági kistermelés szervezeti, gazdasági és pénzügyi feltételei. A szövetkezeti integrációban működő formák megszűntek vagy jelentősen átalakultak, a termelést jelentős tőkeberuházásokkal kellett kezdeniük a résztvevőknek, és ehhez a munkanélküli járadék vagy a főállású fizetések elégtelennek bizonyultak, a termékek piaci értékesítése bizonytalanná vált (vagyis kockázatosak lettek e beruházások), és az e szektort korábban uraló természetes ügyletek helyét egyre inkább a *pénzügyletek* vették át. Egyszóval – tőke, eszközök, piacok, kapcsolatok, szakismeretek stb. hiányában – kiderült, hogy a munkanélküli állapot átvészelésének vagy az abból való kitörésnek ez az útja számukra nem járható. A kistermelést vissza kell állítani arra a szintre, amelyet meg akartak haladni: a természetes önellátás, esetleg a maradékelvű árutermelés szintjére, még akkor is, ha netán van néhány hektár földjük.

Ezzel ellentétes volt azon munkanélküli csoportok mozgása, melyek az államszocializmus idején nem foglalkoztak mezőgazdasági kistermeléssel, az elbocsátásukat követően sem volt ilyen szándékuk, azonban a munkaerőpiacról való tartós kiszorulás és a járadékok alacsony összege végül is arra kényszerítették őket, hogy a háztartás szükségleteinek legalább egy részét próbálják megtermelni maguknak. Náluk is a járadékok, a természetes önellátás és/vagy az alkalmi munka kombinálása lett a megélhetés alapja, mint ahogy a munkanélküliségből rokkantossáttal vagy nyugdíjazással kimenekülő idősebb (községi) lakosságé is.

Vannak azonban szép számmal olyan csoportok is, melyeknél még a természetes önellátásra való berendezkedés is gondot okoz: elsősorban, de nem kizárólag a cigányság körében. Ugyanis az ő hagyományaikból, megélhetési és termelési tapasztalataikból, kultúrájukból sok nemzedékre visszamenően hiányzik a mezőgazdasági termelés. Itt azonban ne csupán arra gondoljunk, hogy termelési szokások és szakismeretek hiányoznak, hanem arra is, hogy a kistermelés egyben egy *gazdálkodási*

forma is, vagyis a gazdálkodás egy sajátos formáját – a maga értékeivel, életvitelével, gazdasági megfontolásaival stb. – is el kéne sajátítaniuk. (A tennivaló sokkal több tehát, mint földet és vetőmagot adni.)

A kistermelésnek és a természetes önellátásnak a megélhetésben betöltött szerepe kapcsán jeleznünk szükséges egyrészt azt az általános tendenciát, hogy a rendszerváltás után (1991-ben) is mintegy 1,4 millió kistermelő gazdaságot írtak össze – a becslések szerint összesen az ország lakosságának kétharmada élt olyan háztartásban, amelyben folyt valamilyen mezőgazdasági termelés –, és a gazdaságok három-negyedének a földterülete *nem érte el a fél hektárt*.⁴⁵ Az elmúlt évtizedekben tapasztaltakhoz képest tehát e téren nem történt változás. Másrészt, hogy a kárpótlás és vagyonnevesítés ellenére a falusi lakosság többsége nem rendelkezik megművelhető földterülettel telkén, kertjén, szőlőjén stb. kívül. (Egy községre kiterjedő, teljes körű [732 háztartás] vizsgálat során azt találtuk, hogy a háztartások 68%-ának nincs földterülete, további 7%-ának egy hektár alatti, míg jelentősebb [10 hektár feletti] birtoka a háztartások 6%-ának van. A töredékföldek nagysága, az eszközök, a termelési tapasztalatok és más erőforrások hiánya, továbbá a piacok beszűkülése együttesen azt eredményezték e csoportoknál, hogy vagy egyáltalán nem folytatnak termelést – a háztartások egynegyede állatot sem tart és növényt sem termel –, vagy csak a háztartás minimális szükségletei kielégítésének mértékéig. Másként fogalmazva: némi zöldség és burgonya, kevés tyúk és egy-két sertés valamilyen kombinációi uralják ezt a szférát.)⁴⁶

A tárgyalt társadalmi rétegek és csoportok többsége tartósan – olykor négyöt-hat éve – kiszorult a hivatalos munkaerőpiacról, oda csak alkalmilag tud visszakérülni, illetve sokan csak kényszerhelyzetben vállalják a visszatérést. Ezen állapotok kialakulásának és fennmaradásának sokféle oka van.

Az államszocialista első gazdaság viszonylag egységes (vagy annak tűnő) *munkaerőpiaca* a rendszerváltás után szétesett, szegmentálódott, és ez a helyi – mikrokörzeti, községi – munkaerőpiacokra is igaz. Egy iparilag fejletlen mikrokörzetben végzett kutatás⁴⁷ során a munkaerőpiac négy szegmensét lehetett megkülönböztetni: a „hivatalos-legális”, a „hivatalos-legális-kényszerű”, a „természetes szürkét” és az „illegális szürkét”.

A „*hivatalos-legális*” szegmens – mint az elnevezés is jelezni kívánja – mindenben meg kíván felelni az alkalmazás törvényi előírásainak, azonban még így is sok tekintetben elmarad attól, amit a „hivatalos” vagy „legális” szavak ideálisan jelentenek. Itt is gyakori, hogy a munkáltatók nem tudnak időben fizetni, és nemcsak a kisebbek, de a nagyobbak, sőt, néha az önkormányzat sem.

⁴⁵ Laczka Sándorné – Oros István – Schindele Miklós: *Magánvállalkozás a mezőgazdaságban*, Budapest 1994, KSH.

⁴⁶ Laki László: *Földbirtokviszonyok egy községben a rendszerváltás után*. Kézirat.

⁴⁷ Laki László: Töredékes helyzetkép a perifériáról. *Társadalmi Szemle*, 1996. 11.

A „hivatalos-legális-kényszerű” szegmens szintén mindenben megfelel a törvényi előírásoknak, annak azonban egy speciális részét képezi: azt, amelyben a bruttó béreket a *minimálbér környékén állapítják meg*, a normákat pedig úgy, hogy a napi nyolcórás munkával elérhető havi nettó keresetek a minimálbér alatt maradnak, s így csak kevéssel haladják meg a munkanélküli járadék vagy a jövedelemptótló támogatás szintjét. Tekintettel arra, hogy ezekből a bérekből ugyanúgy nem lehet megélni, a családot eltartani és a szegénységből kikerülni, mint a jövedelemptótló támogatásból, ezen állások elfogadásában többnyire felbukkan a „kényszer” eleme. A munkaügyi hivataloké, melyek a munkanélkülieket ilyen állások elfogadására ösztönzik és „kényszerítik”; az önkormányzatoké, amelyek valamilyen megoldást keresvén a jövedelemptótló támogatásban részesülők számának és a nekik kifizetendő támogatás csökkentésére, továbbá a tartós munkanélküliség nem kívánatos következményei (pl. leépülés, elszigetelődés, iszákosság, közöny) megelőzésére, „kénytelenek” olyan munkaadókat hozni vagy támogatni a településükön, amelyek csupán a minimálbért kínálják. A munkavállalók számára pedig azért „kényszer”, mert ezeket az állásokat csak azok fogadják el, akiknek már *nincs más választásuk*, ideértve a háztartás keretében működtethető kistermelés némi jövedelemkiegészítést biztosító szintjének alternatíváját is.

A munkaerőpiac azon szegmense kapta a „*természetes szürke*” nevet, amely mindmáig hagyományosan része a háztartások működésének és a mezőgazdasági csúcsmunkák idején jelentkező háztáji és kisgazdaságok alkalmi munkaerőigényeinek. Ezeket a munkaerő-szükségleteket napjainkig a hivatalos munkaerőpiacon kívülről elégítették ki, többnyire szomszédsági, ismeretségi és rokonsági körből, és ezekért a legkülönbözőbb formákban fizettek (pl. munkacsere, pénz, naturália), de úgy, hogy ezek hagyományosan kívül estek az adózás körén, következésképpen szociológiai értelemben nincs ok ezt illegálisnak tekinteni. A tömeges és tartós munkanélküliség, a kistermelés és a több lábón állás” kényszerkörülményei között e szféra megnőtt és megerősödött a rendszerváltás óta, és úgy tűnik, hogy hosszú távú fennmaradásával kell számolnunk.

A munkaerőpiac *illegális szürke*, közismertebben „fekete gazdasági” szegmense szintén sokaknak nyújt munkaalkalmat. Tekintettel arra, hogy a fekete munkást alkalmazó vállalkozások egy része minőségileg kifogástalan árukkal tud csak piac-képes maradni, azonban ilyen munkát nem vagy kevéssé képes a „feketén” munkát vállalkókból kipréselni – így az olcsó munka nagyon drágává válik – e munkaszervezetek egyfelől szelektálják a „fekete” munkaerőt, másfelől a „minőségre” érzékeny ösztönzési formák bevezetésével kísérleteznek.

Bár a vázolt munkaerőpiaci szegmensek között vannak átfedések és átjárások, látnunk kell az elkülönülésük és átjárhatatlanságuk irányába mutató tendenciákat is. Ez azt jelenti, hogy az elmúlt években kialakultak bizonyos *szelekciós mechanizmusok*, melyek a potenciális munkaerőpiaci szereplők egyes csoportjait nagyon is egyértelműen terelték és sorolták be az egyes szegmensekbe. Aligha véletlen, hogy az alacsony

iskolázottságú és munkakultúrájú, igénytelen, motiválatlan és megbízhatatlan munkavállalói csoportok kikerültek a „hivatalos-legális” szegmensből. Oda nem vagy csak átmenetileg kerülnek vissza, de a „hivatalos-legális-kényszerű” szegmensbe sem tudnak és/vagy akarnak visszatérni. Munkaerőpiaci alkupozícióik azonban a „természetes szürke” és az „illegális-szürke” szegmensekben sem jobbak, ugyanis a lelkiismeretes és a minőségi munkát igénylő területeken már nem vagy csak kényszerhelyzetben alkalmazzzák őket. Másként fogalmazva: e csoportok lassan – figyelembe véve a nemzetközivé váló „feketemunka”-piac kínálati körülményeit – *kiszorulnak az alkalmi munkák piacáról*, legfeljebb a községen belül jutnak ilyen munkákhoz.

A hivatalos munkaerőpiacról tartósan kiszorultak nem jelentéktelen része az általa elérhető munkakörökben megszerezhető bérek alacsony szintje miatt nem is kíván visszatérni oda. Az a tapasztalat, hogy a magas munkanélküliséggel sújtott körzetekben a bérek és fizetések alacsony – minimálbér körüli – szintje alakult ki, ami nem ösztönöz rendszeres munkavállalásra, mert az itt megszerezhető nettó bér és a járadék vagy a jövedelempótló támogatás összege között nincs túl jelentős különbség. Ha a jövedelempótlóval és a mellette vállalt alkalmi munkával, netán egy piacképesebb háztáji termékkel annyit vagy többet lehetett keresni, mint a hivatalos munkaerőpiacon – és még adózni sem kell –, akkor mi ösztönözne az ide való visszatérésre?

A hivatalos munkaerőpiac jelzett szegmenseiben kialakult bérek és fizetések alacsony szintje, melyek nem képesek elfogadható életnívót biztosítani az ott dolgozóknak, és nem hordozzák magukban az elszegényedés vagy a szegénységből való kilépés alternatíváját, e munkaerőpiacok mozgását sok tekintetben kiszámíthatatlanná, bizonytalanná és hektikussá teszik. A munkaadók például nem értik, hogy a magas munkanélküliség ellenére a náluk munkát vállalók miért lépnek ki az első adandó alkalommal; miért nem „becsülik” meg magukat; miért nem hajtanak és végeznek kifogástalan munkát, vagyis, hogy miért rendkívül magas a fluktuáció, alacsony a munkafegyelem, a teljesítmény? Pedig csak arról van szó, hogy az általuk felkínált állások béréből alacsony életnívón lehet megélni, és ez még a tartósan munkanélküliek számára sem vonzó. E munkaerőpiacok további sajátságosága, hogy nem teszik lehetővé az alkalmazott munkaerő minőségi megújulását, annál is kevésbé, mert az alacsony bérek miatt az érintetteket arra kényszerítik, hogy életüket továbbra is többféle megélhetési forrás köré szervezzék, vagyis valamilyen második gazdaságot működtessenek és fenntartsanak. (A „több lábon állás” kényszere és a munkacentrikus életmód tehát esetükben – de a társadalom más csoportjainál is – ma sem meghaladott probléma.)

A jelzett társadalmi rétegek és csoportok körében megszokasodtak a deviáns (pl. bűnözés, alkoholizmus) és a környezet, elsősorban is a „tisztos” szegények által deviánsnak tekintett jelenségek: a megélhetésben kizárólag a munkanélküli segélyre és a jövedelempótló támogatásra való hagyatkozás; a családi pótlékból való megélés vagy a sokgyerekesek lakásépítési kedvezményeivel való manipuláció. Az utóbbi jelenségek azért irritálják a szegénységtől és/vagy a munkanélküliségtől szintén

sújtott, képzetlen, netán dolgozó, de alacsony keresetű stb. csoportokat, mert úgy érzik, hogy a jelzett túlélési technikákat alkalmazók nem tesznek meg mindent saját helyzetük javításáért, elsősorban vagy kizárólag a segélyekre építik megélhetésüket, illetve mert úgy látják, hogy az ő személyes erőfeszítéseiket viszont az állam (a különféle támogatási formákon keresztül) nem méltányolja.

Mindezek jelzik, hogy kialakultak olyan, *a munkanélküliséggel összefüggő és ahhoz kötődő megélhetési* formák, amelyek az életvitel, az értékrend és az igény szint adott fokához kötődve – vagyis bizonyos szubkulturális szokásokra és eljárásokra építve – *nem a társadalmi és gazdasági integráció bevett és elfogadott formái irányába ösztönzik az érintett csoportokat.* Éppen ellenkezőleg, a szubkultúra olyan elemeinek megerősödése és kibővülése irányába hatnak, amelyeket a környező kultúra elitél és elfogadhatatlannak tart. Emiatt az alapprobléma hosszú távú megoldatlanságát és az ebből fakadó konfliktusokkal való együttélés kényszerét vetítik előre. Nem utolsósorban azért, mert e munkanélküli szubkultúrák létrejötte egyben szocializációs környezetet is jelent, vagyis biztosítják az értékrendek, szokások, megélhetési módok és túlélési technikák generációs átörökítését.

A vázolt társadalmi rétegek és csoportok a szó eredeti értelmében napi megélhetési gondokkal küszködnek. Állandó pénzzavarban vannak, hiszen az egyik jövedelem pótlós támogatás felvételétől, családi pótléktól, nyugdíjtól vagy fizetéstől a másikig nem tart ki a pénzüik. Gondot jelent számukra a napi fogyasztási cikkek (pl. kenyér, liszt, tej) megvétele, nem beszélve a húsról. Ilyen körülmények között kénytelenek lemondani a ruhaneműk és a cipő vásárlásáról, mint ahogy a tüzelő beszerzését is igencsak meg kell fontolniuk. (Bizonyos területeken a falopás olyan méreteket öltött, hogy a határ néhol az ökológiai katasztrófa képét mutatja, de gyümölcsösök is áldozatául estek a fűtőanyagszerezés e módjának.) Miután az érintettek számottevő része olyan lakásokban él, amelyek a civilizációs javak bizonyos körével (pl. villany, víz, gáz) ellátottak, sokaknak gondot jelent a jelentősen megemelt díjak fizetése. A családok sajátos fizetés-rangsorolási és fogyasztási technikákat⁴⁸ dolgoztak ki, hogy lehetőleg ne kelljen lemondaniuk e javak használatáról. Sokszor ők maguk korlátozzák fogyasztásukat, ami azt eredményezi, hogy a háztartások egy részénél a civilizációs javak birtoklása egyáltalán nem jelenti azok tényleges, illetve racionális használatát. Másként fogalmazva: e háztartások jelentős része birtokában van a civilizációs javak bizonyos körének – ideértve a tartós fogyasztási cikkeket is –, de közel sem biztos, hogy használni is tudja azokat. (A „cifra nyomorúság” mintájára ezt elnevezhetjük „technicizált nyomorúságnak”, hiszen van hűtő, de nincs hús, tej, sajt stb., amit hűteni kéne.)

⁴⁸ Lásd például: Csoba Judit: A tartós munkanélküliség hatása a családok anyagi helyzetének alakulására. *Esély*, 1994. 6.

Az érintett rétegek és csoportok számára gyerekeik iskoláztatása is gondot okoz: az alapiskola elvégzéséig még csak-csak eljutnak – bár oda sem mindenki –, a középfokú iskolákba azonban már sokan nem kerülnek be, illetve itt nem állják meg a helyüket és lemorzsolódnak. A szerencsésebbek és hajtósabbak esetleg szakmát is szereznek, többnyire azonban olyat, amivel nem tudnak elhelyezkedni. Az alacsony iskolázottság újratermelődése figyelhető meg körükben, következésképpen az új generáció munkaerőpiaci pozíciója és elhelyezkedési esélye többnyire nem jobb, mint szüleik generációjáé. Tekintettel arra, hogy az elmúlt években a piacgazdaság működésével megfelelőnek tekintett intézményi munkamegosztás az erőforráshiánnyal küszködő családra hárította az oktatási-képzési terhek jelentős részét – ideértve a rosszul ellátott és alacsony szinten működő iskolák versenyképtelen felkészítése miatt az iskolán kívüli képzés pluszköltségeit is –, *az érintett rétegek és csoportok társadalmi és gazdasági integrálatlanságukból, szubkulturális helyzetükből, pénztelenségükből és szegénységükből adódóan intézményes állami beavatkozások nélkül nem képesek helyzetükön és esélytelenségükön változtatni.*

*

Azt látjuk tehát, hogy az elmúlt közel egy évszázad rendszerváltásokon átnyúló iparosodási és modernizációs folyamatai *lassan és felemás módon* zajlottak, következésképpen a különböző gazdasági-vagyoni helyzetű, iskolázottságú, munkakultúrájú stb. rétegek és csoportok társadalmi és gazdasági integrációja is hasonlóképpen felemás módon ment végbe. E felemáság fontos jellemzőjének tekintettük azt a tényt, hogy a mezőgazdaságot különböző időszakokban és okok miatt elhagyó társadalmi rétegek és csoportok *teljes értékű átstrukturálódása* nem ment végbe. Ezalatt azt értjük, hogy az iparba, építőiparba, kereskedelembe, oktatásba stb. átkerült foglalkoztatottak nagy része nem volt képes innen származó kereseteiből megélni, és továbbra is foglalkozott mezőgazdasági termeléssel. A megélhetésnek ez az állapota társadalmi tömegjelenség hazánkban a vizsgált időszakban – a lakosság mintegy háromnegyede érintett volt a mezőgazdasági termelésben –, jelezve a gazdaság fejletlenségét, eltartó- és integrálóképessége korlátozottságát. Miután az egyes társadalmi rétegek és csoportok eltérő mértékben és módon vettek részt vagy kényszerültek részt venni a mezőgazdasági termelésben – például a városi gazdasági, igazgatási vagy kulturális elit ebben nem vett részt, a falusi gazdasági vezetők és pedagógusok viszont igen; a városi munkások bizonyos rétegei szintén nem vagy csak hobbikert szintjén kapcsolódtak ide, míg az ingázó falusi szak- és segédmunkások már komoly bevételekhez juthattak általa; a mezőgazdasági fizikaiak egy része viszont enélkül nagyon alacsony életnívón élhetett volna, hiszen jövedelmeinek fele-harmada innen származott –, ez egyszersmind társadalmi-gazdasági integráltságuk eltérő állapotára utal. Arra, hogy *a társadalom alsó rétegeiben az integráltság alacsony szintű és*

törékeny, hiszen minden alkalommal, amikor gazdasági nehézség vagy kimondottan krízishelyzet adódik – gondoljunk a nyolcvanas évekre vagy a rendszerváltás időszakára – e termelési-megélhetési forrás szerepe jelentősen felértékelődik. (Mi több, a politikusok – legalábbis kinyilvánítva – e csoportok alacsony szintű gazdasági-társadalmi integráltságának az állapotát a mezőgazdaság irányába kívánják [szeretnék] megoldani – földet akarnak osztani –, ami jelzi, hogy a problémát alaposan félreértik.)

A felemáság másik fontos jellemzőjének tartjuk azt, hogy bizonyos társadalmi csoportok mindössze néhány évtizede jutottak el a gazdasági-társadalmi integráltság küszöbére. Őket az államszocialista első gazdaság túlfoglalkoztatási gyakorlata sodorta be a munkaerőpiacra, hiszen egy kicsit is racionálisabb és piacelvűbb működés viszonyai között alacsony képzettségüknél és munkakultúrájuknál fogva erre aligha kerülhetett volna sor. E csoportok – elsősorban is a falusi cigányság – gazdasági integrációja tehát rendkívül rövid időre tekint vissza, és a problémák ellenére jelentős lépéseket tettek ebbe az irányba; gondoljunk a munkavállalás és az iskolázás gyors és tömeges elterjedésére.⁴⁹

A rendszerváltozással ez a folyamat megtört, sokuknál megszakadt és e csoportok egy évtized után ismét a gazdasági-társadalmi integrátlanság állapotába kerültek. Helyzetük nemcsak ezért tragikus, hanem azért is, mert a jelenlegi körülmények nem kínálnak alternatívát ennek megváltoztatására, illetve mert olyan életkörülmények közé kerültek, amelyek nem vagy alig különböznek a húszas-harmincas évek nyomorától.

Első megjelenés: Politika és társadalom 1989-1998, MTA, Bp. 1999. 139.-164. o.

⁴⁹ Kertesi Gábor: Cigányfoglalkoztatás és munkanélküliség a rendszerváltás előtt és után. *Esély*, 1994. 4.